

Мостова І.О.,
к. геогр. н., науковий співробітник,
науковий співробітник відділу міграційних досліджень,
Інститут демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи
Національної академії наук України

ДИНАМІКА ОСНОВНИХ ПАРАМЕТРІВ ЗОВНІШНІХ ТРУДОВИХ МІГРАЦІЙ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ НА ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТТЯ

Анотація. У статті проаналізовано основні зміни в характері міграційних переміщень населення за межі України з метою працевлаштування, визначено тенденції щодо статевого, регіонального, поселенського розподілу трудових мігрантів, а також охарактеризовано їх освітній рівень, сімейний стан, вікові особливості та наміри щодо трудових поїздок у майбутньому тощо.

Ключові слова: зовнішня трудова міграція, мобільність населення, інтенсивність міграційних процесів, грошові перекази, спосіб працевлаштування, статус перебування, освіченість мігрантів.

Постановка проблеми. Міграції населення характеризуються своєю географічною направленістю, інтенсивністю, тривалістю, причинністю, статево-віковою структурою їх учасників та іншими параметрами. Трудові міграції, зокрема, являють собою досить неоднозначне явище, що і зумовлює труднощі в можливостях їх дослідження. Основними джерелами інформації стосовно переміщень населення в цілях працевлаштування сьогодні є лише дані Першого всеукраїнського перепису населення 2001 р., форми статистичного обліку сільських поселень 1-село, що розробляються раз на п'ять років, соціологічні дослідження та дані вибіркового обстеження трудових мігрантів. Вітчизняна офіційна статистика трудових міграцій спирається на звітність комерційних бюро, агентств та інших організацій, діяльність яких пов'язана з працевлаштуванням громадян України за кордоном, а також підприємств України, що уклали договори підряду з закордонними підприємствами. Внаслідок прийняттого характеру збору інформації відповідні відомості відображають масштаби переміщень лише тих українських громадян, які при виїзді за кордон декларують мету участі в трудовій діяльності, тобто лише незначної частини реального контингенту трудових мігрантів. Таким чином, налагодження достовірної адміністративної статистики трудових міграцій є неможливим.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Різні аспекти української трудової міграції висвітлені у працях таких вчених, як Е.М. Лібанова, С.П. Пирожков, О.В. Позняк, І.П. Майданік, О.А. Малиновська, М.Д. Романюк, О.У. Хомра, І.М. Прибиткова та ін.

Серед основних досліджень в галузі трудової міграції слід зазначити обстеження «Життєві шляхи населення України», здійснене фахівцями НАН України та Держкомстату в березні 2001 р.; соціологічне опитування українських заробітчан в Італії, проведене Західноукраїнським центром «Жіночі перспективи» на початку 2002 р.; обстеження трудових мігрантів у Києві, Чернівцях та селі Прилбичі Львівської області, здійснене Національним інститутом проблем міжнародної безпеки у 2002 р.; обстеження зовнішньої трудової міграції молоді,

здійснене Державним інститутом розвитку сім'ї та молоді у 2003 р. тощо.

Слід зазначити, що на сьогоднішній день найбільш повна характеристика параметрів трудової міграції дана у загальнонаціональному вибіркового обстеженні «Зовнішня трудова міграція населення України» (2008 р.) та модульному вибіркового обстеженні з питань трудової міграції в Україні (2012 р.), які здійснювалися за підтримки міжнародних організацій та за участі національних державних установ.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Трудові міграційні поїздки українських громадян за кордон стали об'єктивною реальністю і, без сумніву, масовим явищем. Негативні наслідки від міграційних переміщень з метою працевлаштування за кордоном позначаються не лише на загальній демографічній ситуації в країні, а й несуть загрози соціально-економічному розвитку держави, адже вона втрачає значну частину свого трудового потенціалу. Проблемним питанням в даній сфері, зокрема, залишається моніторинг зовнішньої трудової міграції внаслідок існування таких її форм, як «неофіційна легальна міграція» (така, що не може бути зафіксована статистикою, оскільки поїздки за кордон відбуваються з декларованою метою туризму, відвідування родичів тощо, з подальшим працевлаштуванням та реєстрацією в країні-реципієнті), «успішна нелегальна міграція» (поїздки за кордон, пов'язані з незареєстрованою зайнятістю, видами діяльності, дозволеними законодавством відповідних країн) та «міграція жертв злочинних угруповань» (торгівля людьми та інші випадки перебування громадян України в нелюдських умовах або зайнятість протиправною діяльністю за кордоном не з власної волі). Саме тому актуальність даної статті є незаперечною та своєчасною.

Мета статті полягає в аналізі основних параметрів зовнішньої трудової міграції населення України за результатами останніх досліджень та характеристики тенденцій міграційних переміщень українських громадян з метою працевлаштування в сучасний період.

Виклад основного матеріалу дослідження. Процес переміщення індивідів у просторі, пов'язаний із зміною місця проживання (назавжди або на досить тривалий строк), називається *міграцією* [1, с. 63]. Міграції населення можуть зумовлюватися різними причинами, а тому існують економічні, соціальні, культурні, політичні, військові міграції тощо. Відповідно до цього, *трудова міграція* розглядається як підтип *економічних міграцій*, як такі міграційні переміщення, що здійснюються індивідами у відповідності до ланівних у даній географічній спільності людей норм міграційної поведінки з метою підвищення рівня життя на основі більш вигідного використання власної робочої сили [1, с. 63].

Оцінка основних тенденцій щодо зміни параметрів зовнішніх трудових міграцій населення України здійснювалася

на основі порівняння трьох найбільших досліджень трудової міграції в Україні, а саме: обстеження «Життєві шляхи населення України» (2001 р.) [1], загальнонаціонального вибіркового обстеження «Зовнішня трудова міграція населення України» (2008 р.) [2] та модульного вибіркового обстеження з питань трудової міграції в Україні (2012 р.) [3].

Загалом суттєвих змін в обсягах трудової міграції на початку XXI ст. не відбулося, хоча спостерігалася тенденція до збільшення жіночої частки серед даного контингенту та зменшення – чоловічої (на 1,8% у 2008 р. порівняно із 2001 р. та на 1,6% у 2012 р. порівняно із 2008 р.). Тобто рівень участі жінок у зовнішніх трудових міграціях у 2012 р. підвищився на 10,4% відносно 2001 р. При цьому міграційна активність жителів міст знизилася на 8,7%, а сільські мешканці, навпаки, стали активніше залучатися до трудових поїздок за кордон.

У 2008 р. частка осіб 30–34 років, які брали участь у трудових поїздках, підвищилася на 6,8%, а у 2012 р. – на 9,4% порівняно з 2001 р. Частка молодих людей (15–24 років), навпаки, значно знизилася (на 9,9% у 2012 р.). Загалом, 2008–2012 рр. охарактеризувалися збільшенням частки осіб 25–34 років серед усіх категорій трудових мігрантів на 13,2% порівняно із 2001 р. Також населення віком від 50 до 60 років у 2012 р. стали активніше їздити за кордон на заробітки, ніж у 2001 р. (на 1,0%), а люди, яким виповнилося 60 років і старше, навпаки, стали менше практикувати такі поїздки. Наприклад, якщо у 2001 р. частка осіб 60 років і більше, які працювали за межами України, становила 16,2%, то у 2012 р. – лише 1,6%. Крім того, якщо за результатами обстеження «Життєві шляхи населення України» у 2001 р. серед усіх трудових мігрантів переважали особи у віці 15–24 років (20,8%) та 40–49 років (20,4%), то у 2008 та 2012 рр. перевага явно була за населенням у віці 40–49 років (29,3% та 25,3% відповідно). Тобто відбулося деяке «постаріння» трудової міграції українців. Також слід зазначити, що середній вік трудових мігрантів підвищився з 36 років у 2001 р. до 37 у 2012 р. При цьому середній вік мігрантів-жінок зріс приблизно у півтори рази відносно даного показника у чоловіків.

Країни перебування українських мігрантів залишаються стабільними, лише дещо змінилося їх співвідношення. Так, лідером є Російська Федерація, частка якої збільшилася на 10,9% у 2008 р., але дещо знизилася у 2012 р. (на 4,9%). Подальше зменшення обсягів трудової міграції з України до Росії можна очікувати у зв'язку з більш жорсткими законодавчими нормами, введеними в Російській Федерації із січня 2015 р. На думку деяких експертів, вони призведуть до скорочення чисельності українців, які працюватимуть в Росії, на 20–30%. Закономірно, що багато українців відмовляються від поїздок до Росії внаслідок недружніх дій з її боку, несприятливого ставлення до українців з боку значної частини населення країни. За таких умов частина трудових мігрантів, які їздили на роботу до Росії, може переорієнтуватися на інші пострадянські країни, передовсім Білорусь та Казахстан. Крім того, посилює свої позиції Польща та Чеська Республіка. Наприклад, якщо в 2013 р. польські працевлаштувачі повідомили місцеві органи влади про працевлаштування 134 тис. сезонних працівників з України, то минулого року таких повідомлень було вже 359 тис., тобто майже втричі більше [4]. Також збільшилася частка українців в Італії, Іспанії, Німеччині, Угорщині тощо. Це свідчить про все більшу орієнтацію трудових мігрантів не на класичні прикордонні країни, а на більш високорозвинені країни Західної і Південної Європи.

Порівнюючи результати останніх двох досліджень, можна помітити, що серед трудових мігрантів в Російській Федерації зросла частка вікової групи 30–34 років та 40–49 років, і, навпаки, знизилася частка молодих людей віком до 29 років. Значно зріс відсоток людей 35–39 років, працюючих в Польщі (на 9,2%), Португалії (на 10,0%), Чеській Республіці (на 4,3%), та знизився показник участі даної категорії населення у трудових міграціях до Італії, Угорщини, Іспанії. Населення старше 50 років у 2010–2012 рр. частіше ніж у 2005–2008 рр. стало їздити до Італії, Чеської Республіки та Іспанії тощо.

В регіональному розрізі все частіше за кордон почали виїжджати жителі Заходу та Півночі України. Якщо частка представників північних областей зросла лише на 1,0% у 2012 р. порівняно із 2008 р., то частка українців із західних областей – аж на 14,1%. Натомість знизився рівень участі в закордонних трудових поїздках населення Центру (на 5,8%) та Півдня України (на 0,8%). Слід також відмітити активізацію міграційних процесів на Сході України у зв'язку із існуючим там конфліктом. Таким чином, висновок про скорочення трудової міграції до Росії стосується більшості населення України, проте не мешканців окупованих територій, де виїзд на роботу до Росії є єдиним можливим варіантом. Отже, війна, з одного боку, гальмує трудову міграцію до Росії, проте з іншого – сприяє її продовженню із східних регіонів України [4].

За територіальними зонами і країнами перебування українських трудових мігрантів спостерігається наступна тенденція: в останні роки збільшується частка вихідців із західних регіонів України, які їдуть працювати до Німеччини та Білорусі. Крім того, в цих державах також зосереджене населення зі Сходу України, а в Німеччині, зокрема, ще працюють представники Півдня та Півночі. Слід зауважити, що дані країни майже не були представлені в попередніх дослідженнях з трудової міграції населення. Жителі центральних областей в 2010–2012 рр. меншою мірою стали їхати до Південної Європи (крім Португалії) на відміну від 2005–2008 рр. та більше зосереджувалися в Російській Федерації, Італії та Чеській Республіці. Слід також зазначити збільшення присутності вихідців із Півночі України в Португалії, та зменшення – в Італії та Іспанії.

У зв'язку з цим відмічається і зростання тривалості перебування заробітчан за кордоном. Наприклад, у 2001 р., відповідно до обстеження «Життєві шляхи населення України», частка довгострокових мігрантів (термін перебування за кордоном від трьох місяців) складала лише 20,5%, у 2008 р., згідно з вибірковою обстеженням трудової міграції, – 52,4% та у 2012 р. – 56,1%. Разом з тим відчутно зменшилися короткострокові трудові поїздки (до трьох місяців). Якщо у 2001 р. вони становили 56,9%, то у 2012 р. – 48,5%. Тому слід констатувати факт переходу зовнішньої трудової міграції населення України у постійну форму, тим паче що в останні роки дані тенденції посилюються, і в 2012 р. 14,1% українців були працівниками-емігрантами. Водночас питома вага жінок серед довгострокових мігрантів зросла майже у два рази. Серед мешканців сільської місцевості на довгострокові трудові поїздки у 2012 р. наважилася на 0,7% менше людей, ніж у 2008 р., а серед жителів міст їх стало на 1,2% більше. Разом з тим до короткострокових поїздок у 2012 р. більше вдавалися чоловіки, що проживали в селах, тоді як у 2008 р. деяка перевага була за жінками.

Відповідно до розподілу мігрантів за шлюбним станом, все більше їдуть працювати за межі України ті особи, які ніколи не перебували у шлюбі та менше – одружені люди. Наприклад, частка одружених серед усіх категорій мігрантів в середньому

знизилися на 11,0% у 2008–2012 рр., а неодружених – збільшилися в середньому на 1,3%. Різниця між двома останніми дослідженнями полягає в тому, що на 2,7% частіше стали їздити за кордон жінки, які ніколи не перебували у шлюбі, і загалом дещо знизилися міграційна активність одружених жінок (на 5,2%) та підвищилася серед одружених чоловіків (на 3,2%). Серед жителів сільської місцевості спостерігається активізація розлучених осіб та зниження активності серед тих, хто ніколи не перебував у шлюбі. Натомість овдовілі вихідці міст України та люди, які ніколи не перебували у шлюбі, почали частіше їхати за кордон на заробітки (на 2,6% та 3,4%).

Крім того, спостерігається зростання частки трудових мігрантів з вищою освітою (оскільки цей показник підвищився на 1,5%) та зниження частки осіб, які мали базову загальну середню або початкову освіту (на 8,5% в середньому в 2008–2012 рр.). Однак порівняно з результатами дослідження 2001 р. загальна освіченість трудових мігрантів дещо знизилися.

Ситуація з правовим статусом перебування українських трудових мігрантів за кордоном дещо неоднозначна. У 2012 р., відповідно до модульного вибіркового обстеження з питань трудової міграції в Україні, дозвіл на проживання та на роботу мали 38,7% заробітчани, що на 0,7% більше, ніж у 2008 р. Тимчасова реєстрація, як основа перебування за кордоном, була у 23,7% осіб у 2012 р. та у 39,3% – у 2008 р., тобто даний показник знизився на 15,6%. Однак в останні роки спостерігається позитивна тенденція зменшення частки осіб без офіційного статусу перебування в інших країнах на 6,5%, що, можливо, пов'язано із зростанням рівня обізнаності населення щодо певних аспектів трудової міграції та законних способів працевлаштування за кордоном. Проте, як повідомляє Міжнародна організація з міграції, після початку подій на Донбасі різко зросла кількість українців, які нелегально працюють за кордоном. Якщо в 2011 р. цей показник становив 28,0%, то на лютий-березень 2015 р. він уже перевищив 40,0%. Як зазначив глава представництва МОМ в Україні Манфред Профазі, сьогодні біля 21,0% потенційних трудових мігрантів з України погодилися б заради працевлаштування в іншій країні перетнути кордон нелегально тощо [5].

Отже, за способом працевлаштування за кордоном, частка тих, хто скористався послугами приватних агентств чи приватних осіб з працевлаштування, зросла на 8,9% у 2008 р. та на 19,2% у 2012 р. Безпосередньо через роботодавця в 2008–2012 рр. знайшли роботу на 16,3% українців більше, ніж у 2001 р., а через друзів, родичів та знайомих – на 9,3% менше.

Аналіз зайнятості трудових мігрантів з України за видами економічної діяльності показав, що в 2008–2012 рр. на відміну від 2001 р. відбулося зниження участі населення в сільському господарстві (на 14,3%), промисловості (на 1,5%), діяльності готелів та ресторанів (на 2,0%) і підвищення – в будівельній галузі (на 7,3%), оптовій та роздрібній торгівлі (на 10,7%), діяльності домашніх господарств (на 9,6%). При цьому письмовий трудовий договір з іноземним роботодавцем у 2012 р. заключили на 26,4% більше громадян України, ніж у 2001 р. За невизначеними умовами або на основі усного договору в 2012 р. працювало на 3,5% менше громадян, ніж у 2008 р.

Грошові перекази мігрантів у 2008 р. становили приблизно 70,0% від загального обсягу заробітків, або біля 6 млрд. доларів США. За результатами іншого обстеження, проведеного у 2012 р., 2 млрд. 158 доларів США (за свідченнями самих мігрантів) було направлено домогосподарствам в Україну, хоча, за офіційними даними Національного банку України, ця сума

була значно більшою – понад 7 млрд. доларів США. Крім того, за даними Світового банку грошові перекази трудових мігрантів у 2014 р. становили 9 млрд. дол. США. За цим показником наша держава посіла 10-те місце серед країн світу, чії громадяни здійснюють найбільші грошові перекази [6].

Також дещо різняться наміри населення щодо майбутнього працевлаштування за кордоном за результатами двох останніх досліджень. Так, у II півріччі 2008 р. планували виїхати за кордон 5,9% населення 15–70 років. Частка тих, хто хотів виїхати з метою працевлаштування, становила 41,5% опитаних та 3,7% людей хотіли повернутися на роботу. Вже у 2012 р. виїхати за кордон планувало 2,6% членів обстежених домогосподарств (тобто на 3,3% менше, ніж за результатами попереднього дослідження), серед яких 39,9% збиралися їхати на роботу або у пошуках роботи (25,7% та 14,2% відповідно).

Переважну більшість населення, що планувало виїхати за кордон, у 2008 р. становили чоловіки (приблизно 3/4 загальної кількості респондентів), вони також переважали у групі тих, хто планував повернутися на роботу. У 2012 р. ситуація не змінилася, оскільки три чверті чоловіків планували виїхати за кордон працювати. Тобто попит на чоловічу робочу силу в країнах призначення залишається високим, що може бути пов'язано із процесами посткризового відновлення економіки.

Слід відмітити, що зберігається тенденція щодо зростання частки осіб, які хочуть працювати за межами України, саме з сільської місцевості, що можна пояснити дефіцитом тут робочих місць. Наприклад, якщо у 2008 р. наміри працевлаштувалися за кордоном були у 55,6% городян та 44,4% селян, то у 2012 р. розподіл виглядав наступним чином – 45,6% жителів міст та 54,4% вихідців сіл планували поїхати за кордон з метою пошуку роботи.

Географічний розподіл потенційних трудових мігрантів у 2008 р. був таким: трудова міграція була ціллю для 51,5% мешканців західних областей, 39,2% – центральних та 17,7% жителів південних регіонів. Серед представників північних та східних регіонів частка респондентів, які планували трудові міграції, була незначною. У 2012 р. частка виявлених потенційних мігрантів із Заходу України становила 44,5%, із Сходу – 23,0%, із Півночі – 22,1%. За даними загальноукраїнського соціологічного моніторингу, який проводився у 2014 р. Інститутом соціології НАН України, найближчим часом готові виїхати на заробітки за кордон 7,4% опитаних (у 2008 р. – 6,2%), а про еміграцію для постійного проживання розмірковують понад 15,0% респондентів [4].

Висновки. Зовнішній трудовій міграції населення України у XXI ст. притаманні в основному якісні зміни, оскільки кількісні характеристики залишаються майже незмінними. Так, слід відмітити збільшення жіночої частки серед трудових мігрантів, зниження міграційної активності жителів міст та її підвищення серед сільського населення та загальне «постарішання» трудової міграції українців. Особливо слід вказати на деякий перерозподіл країн перебування трудових мігрантів, особливо в останні роки. Так, відбувається зниження частки Російської Федерації та збільшення частки високорозвинених країн Південної та Західної Європи. Крім того, загальна тривалість перебування заробітчани за кордоном з кожним роком збільшується, що створює загрозу переходу зовнішньої трудової міграції у постійну форму.

Отже, має місце тенденція зростання трудової міграції з територій, населення яких до сих пір було менше включено до трудових міграційних процесів. Таким чином, вірогідність зростання трудової міграції можлива саме за рахунок насе-

лення Сходу та Півночі України, оскільки трудові поїздки населення західних регіонів давно набули традиційних форм.

Відповідно до ситуації, що склалася, необхідним є комплексне дослідження впливу зовнішньої трудової міграції українців на соціально-економічний розвиток держави, оскільки обґрунтована оцінка такого впливу є важливою умовою формування ефективної державної політики у сфері міграції.

Література:

1. Зовнішні трудові міграції населення України / За ред. Е.М. Лібанової, О.В. Позняка. – К. : РВПС України НАН України, 2002. – 206 с.
2. Зовнішня трудова міграція населення України : Звіт щодо результатів першого загальнонаціонального вибіркового обстеження населення (домогосподарств) з питань трудової міграції. – Київ, 2009. – 118 с.
3. Звіт щодо методології, організації проведення та результатів модульного вибіркового обстеження з питань трудової міграції в Україні : Проект ЄС-МОП «Ефективне управління трудовою міграцією та її кваліфікаційними аспектами» в Україні. – Міжнародна організація праці, 2013. – 96 с.
4. Малиновська О. Трудова міграція населення України: чого чекати в найближчому майбутньому / О. Малиновська // Всеукраїнська інформаційно-аналітична щомісячна газета «Міграція» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://migraciya.com.ua/news/migrant-workers/ua-labour-migration-ukraine-what-to-expect-in-the-near-future-part-1/>.
5. Українці масово їдуть нелегально працювати за кордон [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://forbes.net.ua/ua/news/1399357-ukrayinci-masovo-yidut-nelegalno-pracuvati-za-kordon>.
6. Офіційний сайт Світового банку в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.worldbank.org/uk/country/ukraine>.

Мостовая И.А. Динамика основных параметров внешних трудовых миграций населения Украины в начале XXI века

Аннотация. В статье проанализированы основные изменения в характере миграционных перемещений населения за пределы Украины с целью трудоустройства, определены тенденции полового, регионального, поселенческого распределения трудовых мигрантов, а также охарактеризованы их образовательный уровень, семейное положение, возрастные особенности и намерения касательно трудовых поездок в будущем и т. д.

Ключевые слова: внешняя трудовая миграция, мобильность населения, интенсивность миграционных процессов, денежные переводы, способ трудоустройства, статус пребывания, образованность мигрантов.

Mostova I.A. Dynamics of the main measures of external labour migration from Ukraine at the beginning of the XXI century

Summary. The article deals with the main changes as regards migratory movements of the population outside Ukraine with the purpose of employment. Tendencies in sexual, regional, settlement distribution of migrant workers are identified. Also, migrant worker's level of education, marital status, age and sex composition and their intentions regarding labour trips in future are highlighted in the article.

Keywords: external labour migration, population mobility, intensity of migration, remittances, way of employment, residence status, education of workers.